

УДК 63(20):502.2111(712.24)
© 2014

*Рідей Н. М., доктор педагогічних наук, професор,
Кучеренко Ю. А., аспірант*

*(Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор Н. М. Рідей)
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДОВИХ АГРОСФЕРИ

Рецензент – доктор сільськогосподарських наук, професор П. В. Писаренко

Здійснено аналіз науково-методичного та нормативно-правового забезпечення структурно-функціональної характеристики складових агросфери та охарактеризовано її складові, а саме: територіально-просторова, територіально-адміністративна, природно-середовищна, соціальна та природоохоронна (екологізабезпечуюча); розкрито суть понять «агросфера», «агроекосистема», «соціоекосистема», «сільські території», «поселення», «місцевість», «населені пункти»; проаналізовано господарські функції сільської місцевості (села).

Ключові слова: агросфера, агроекосистема, соціоекосистема, село, сільські території (поселення, місцевість, населені пункти).

Постановка проблеми. В Україні агросфера охоплює понад 70 % загальної території. Значного розвитку дана сфера набула у ХІХ столітті. Головним протиріччям між агросферою і природним середовищем у ті часи було її розширення за рахунок знищення лісів, а також пошкодження степових екосистем внаслідок значного збільшення на цих територіях поголів'я тварин. Однак у цілому дія антропогенних факторів у ті часи не призводила до глобального порушення гомеостазу природного середовища. Проте, не зважаючи на це, такі видатні вчені, як С. Подолинський, В. Докучаєв, П. Костичев, Г. Висоцький, О. Ізмаїльський, ще на рубежі минулого століття застерігали, що зростаючий антропогенний тиск на агросферу може спричинити екологічну кризу. В другій половині ХХ століття (у зв'язку з активною індустріалізацією сільського господарства і зростаючим негативним впливом на агросферу промисловості і урбанізованих територій) різко зросла розораність земель та інтенсивність їх обробітку, прискорила ерозія, деградація і забруднення ксенобіотиками ґрунтів. Поступово зникали малі річки, на значних територіях порушувався гідроекологічний режим [2].

У тлумачному словнику за редакцією В. Бусела, поняття «агросфера» трактується як частина біосфери, залучена до сільськогосподар-

ського використання (тобто зайнята агроекосистемами). Вказується, що у світі на агросферу припадає 30 % суші, в тому числі близько 10 % зайнято орними землями, а решта – природними кормовими угіддями. Звідси й сформувалось обмежене виокремлення основних складових агросфери: оброблений під сільськогосподарські культури ґрунт, культурні рослини і свійські тварини.

Застосування терміна «агросфера» зумовлене усвідомленням багатофункціональної ролі сільського господарства у суспільстві, зміною засад розвитку цієї галузі у контексті сталого – соціально, економічно і екологічно зрівноваженого розвитку. Триєдина (соціальна, економічна та екологічна) основа агросфери дає підстави розглядати її як якісно нову систему – аграрну соціо-економіко-екологічну систему з людиноцентристською спрямованістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Обґрунтування чинників сталого розвитку агросфери, стійкого розвитку сільських територій у стратегічній перспективі, розглядали О. Попова [17], В. Онегіна [13]; критерії оцінки просторового розвитку агросфери, показники розвитку соціальної сфери села та сільських територій, розглядали І. Прокопа [19], М. Орлатий [14], К. Якуба [28]; критерії і показники фінансової стійкості забезпечення сталого та інноваційно-інвестиційного розвитку агросфери, розглядали О. Ботвіна [4], О. Гудзь [6]; алгоритм формування стратегічних цілей та індикаторів розвитку сільського господарства досліджували Ю. Лупенко, В. Месель-Веселяк [23], П. Саблук [2], В. Юрчишин [27]. Однак, багатоаспектність поглядів на оцінку стану агросфери потребує наразі продовження досліджень понятійно-категоріального апарату її складових.

Мета – охарактеризувати структурно-функціональну складові агросфери.

Завдання – проаналізувати науково-методичне забезпечення та здійснити структурно-функціо-

нальну характеристику складових агросфери.

Об'єкт – вивчення теоретичного тлумачення структурно-функціональних складових агросфери. *Предмет* – агросфера, агроєкосистема, соціоєкосистема, село, сільські території (поселення, місцевості, населені пункти).

Методи дослідження – теоретичний аналіз понятійно-категоріального апарату агросфери та її складових.

Результати досліджень. Академік НАН України та НААН, заслужений діяч науки, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, фундатор Аграрної академії наук України, д.с.-г.н, професор О. Созінов сформулював визначення агросфери як сукупності територій, де внаслідок дії антропогенного фактора функціонують переважно модифіковані людиною форми живої речовини, спеціалізовані для ефективної трансформації сонячної енергії у необхідну для існування людства продукцію [21].

В «Екологічній енциклопедії» за редакцією А. Толстоухова зазначено, що поняття агросфери введено у науковий колообіг у трактуванні як окремої ланки геосистеми, яка нині характеризується кризовим екологічним станом і потребує розроблення специфічної моделі для досягнення її стабільного розвитку у майбутньому [9]. Агросфера (мега-агроєкосистема) – частина біосфери з проекцією поверхні розміром із країну (переважаюча в Україні серед інших екосистем), у якій переважають оброблені ґрунти, ростуть та переважають культурні рослини, свійські тварини, і всі пов'язані з ними дикі й асоційовані живі організми (в тому числі комахи, судинні рослини, зокрема польові бур'яни, гриби, мікроорганізми, віруси тощо). До неї входять також луки, пасовища, сільські поселення, дороги, річки, ставки, канали, лісосмуги, діброви, «острівні» та «стрічкові» природні біотопи та ін. Агросфера характеризується збідненим видовим багатством і підвищеною різноманітністю чужорідних видів, особливо судинних рослин; включає в себе всі типи агроландшафтів, агробіоценозів і агроєкосистем та є як природною, так і соціальною категорією, яка створена та існує завдяки людському розуму і діяльності людини, і тому може належати не тільки до біологічної, але й до соціогуманітарної категорії (Созінов О., Придатко В., Бурда Р., Тарарико О., Кучер О., Алексєєв В., Уразаєв М., Фурдичко О. та ін.) [22].

Провідний вчений агроєколог О. Фурдичко в словнику-довіднику з агроєкології зазначає, що змінені людиною біогеоценози, основу яких становлять штучно створені біотичні спільноти називають агроєкосистемами, які слугують для

отримання сільськогосподарської продукції. Вони займають проміжне положення між природними і штучними екосистемами. Як і в природних екосистемах, в агроєкосистемах джерелом енергії є Сонце, але між ними існують й істотні відмінності, а саме: джерелом додаткової енергії в агроєкосистемі є паливна, тяглова сила та праця людей; людина значно зменшила, уніфікувала різноманітність систем заради збільшення урожайності; переважаючи у агроєкосистемі тварини і рослини підвладні штучному, а не природному добору; все управління системою на відміну від саморегульованих природних екосистем йде зовні та підпорядковано зовнішнім силам.

У підручнику з агроєкології за редакцією В. Чернікова агроєкосистема трактується як сукупність біогенних та абіогенних компонентів на ділянці суходолу або акваторії, яка знаходиться у сільськогосподарському виробництві (поле, штучні пасовища, городи, сади, лісопаркові смуги, виноградники, ягідники, квітники тощо). Під агроєкосистемою (сільськогосподарською екологічною системою) розуміють природний комплекс, змінений (трансформований) сільськогосподарською діяльністю людини; штучну або змішану систему рослинних, тваринних і мікробіологічних угруповань з невираженим або відсутнім механізмом саморегулювання, проектна продуктивність яких підтримується за рахунок прямих і опосередкованих енергетичних інвестицій, за умов припинення або зниження критичних, за яких вона деградує, втрачає свої проектні властивості. Ланцюги живлення в агроєкосистемах створюються і керуються людиною з метою отримання максимальної кількості первинної і вторинної продукції потрібної якості. Важливою частиною будь-якої агроєкосистеми є агробіоценози (від слова «агро» – «земля» та «біоценоз» – сукупність живих компонентів) – сукупність організмів на землях сільськогосподарського призначення, зайнятих посівами чи посадками культурних рослин. Вони мають відмінні від природних екосистем структурні й речовинно-енергетичні особливості та специфічні функціональні риси, і завжди штучно створені. Їх продуктивність залежить від вдалого поєднання культурного сорту і тієї частини природних живих компонентів, які залишилися від первинної екосистеми.

Для агроєкосистем, на противагу природним, характерні такі особливості: постійне та значне вилучення з систем органічної речовини; велика залежність їх існування від діяльності людини, та підтримки; переважання в них рослин і тварин, які є продуктами селекційної діяльності,

а не природного добору; низьке видове різноманіття автотрофного і гетеротрофного блоків; розімкненість біогеохімічних циклів.

Вчені О. Лисенко, С. Чумаченко, І. Чеканов, А. Турейчук визначають агроєкосистему як сукупність взаємодіючих між собою мезоєкосистем агроландшафтів та водоймищ, які є локальними екосистемами певного регіону. Різні види організмів та місця їх існування є єдиним цілим на основі системного підходу. Мезоєкосистема агроєкосистем – це основна функціональна одиниця екосистеми агроландшафту, яка є термодинамічною відкритою, такою, що обмінюється із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Вона характеризується: стійкістю – здатністю повертатися до попереднього стану після епізодичних та імпульсних впливів на її компоненти; адаптивністю (самоорганізацією та самоналаштуванням) – здатністю змінювати характеристики трофічних ланцюгів у угрупованні організмів з метою самопідтримки та гомеостазу природних процесів.

За класифікацією Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (з англ. Food and Agriculture Organization – ФАО) виділяють п'ять видів агроєкосистем, в основу яких покладено такі види землекористування: землеробське, чи польове – богарні, зрошувані агроєкосистеми; плантаційно-садове – плантаційні агроєкосистеми; пасовищне – пасовищні агроєкосистеми; змішане – змішані агроєкосистеми. Характеризуються рівноправним співвідношенням та поєднанням декількох видів землекористування, а також процесів отримання як первинної, так і вторинної біологічної продукції; землекористування в цілях виробництва вторинної біологічної продукції – агропромислові екосистеми [1].

Учені В. Патики, В. Соломаха, Р. Бурда пропонують усю виробничу сільськогосподарську та побутову діяльність людей в агроєкосистемах умовно поділити на: екосистеми сільських населених пунктів, у яких відбувається побутова діяльність людей, присадибні ділянки з натуральним і дрібнотоварним виробництвом, садово-паркові зони (вони є центрами економічної діяльності, в них зосереджені екологічно небезпечні об'єкти – склади пестицидів і мінеральних добрив, заправні станції, місця зосередження техніки, тваринницькі комплекси, місця первинної переробки та складування продукції); екосистеми промислового виробництва продукції рослинництва з екологічно ризикованими видами діяльності (організаційно-територіальні недоліки розміщення виробництва, широке застосування засобів захисту рослин і мінеральних добрив,

використання типів обробітку ґрунту, які не відповідають вимогам ерозійної небезпеки, спалювання рослинних решток тощо); екосистеми луків і пасовищ з основними чинниками ризику – незбалансованістю їхньої частки в загальному обсязі сільськогосподарських угідь, що призводить до перевантаження під час випасу; екосистеми, що межують з вищевказаними чинниками ризику – тут можуть бути наслідки діяльності у вище перелічених системах і безпосередній шкідливий антропогенний вплив на ці системи такий, як вирубка лісів, створення стихійних звалищ сміття тощо [16].

Аналіз навіть цієї обмеженої кількості визначень екосистеми свідчить про значні відмінності в об'ємі самого поняття. Але загальним є те, що в екосистему не включено людину і створені нею штучні об'єкти. Це означає, що при аналізі екосистем антропогенний вплив повинен враховуватися у вигляді зовнішнього фактору (як вплив Сонця чи земних надр). Людина з її соціальними, технологічними, економічними, культурними й іншими проблемами повинна розглядатися окремо у вигляді геосоціосистем. На будь-якому рівні їх треба розглядати разом як дві підсистеми єдиної системи вищого рівня, яку Д. Маркович і Г. Бачинський та їхні прихильники називають соціоєкосистемою.

Соціоєкосистема (за Г. Бачинським) – це територіальна соціо-природна саморегульована система, динамічна рівновага якої повинна забезпечуватися людським суспільством, вона – моноцентрична її центральним об'єктом є людина, складається з двох підсистем – природної (біотичної і абіотичної) та соціально-економічної (населення і господарство) [8]. Соціоєкосистеми – це територіальні системи, що охоплюють визначені групи суспільства з усіма продуктами виробничої діяльності і навколишнє середовище в межах більш-менш автономно керованих адміністративно-господарських одиниць різноманітного рангу.

З погляду класифікації виділяють такі види соціоєкосистем:

- глобальна – суспільство, природа всієї планети;
- регіональні – державні, обласні, районні;
- локальні – міські, сільські, сільськогосподарські.

Соціоєкосистеми характеризуються низкою особливостей: ієрархічні, саморегуляційні, територіальні, динамічні.

Ієрархічність соціоєкосистем полягає в тому, що глобальна соціоєкосистема складається з державних, державні з обласних, обласні з районних, районні з міських і сільських соціоєкосистем. У структурному плані будь-яка

соціоекосистема складається з двох основних підсистем: природної і соціально-економічної. Кожна з них складається з підсистем більш низького рівня: природна – з біотичної і абіотичної, соціально-економічна – з антропоїчної і господарської.

Компонентами природної системи є: рослинний і тваринний світ, приповерхневий прошарок Землі, ґрунти, нижні прошарки атмосфери, поверхневі і підземні води, корисні копалини.

Компонентами соціально-економічної підсистеми є: населення, промислові, енергетичні, сільськогосподарські і інші техногенні об'єкти.

Критерієм досконалості природної системи вважається відсутність будь-якого антропогенного навантаження на неї, соціально-економічної системи – максимальна економічна ефективність.

Людство усвідомлює, що вихід слід шукати в компромісному об'єднанні різнонаправлених, суперечливих соціально-економічних і екологічних інтересів, що можливо лише при розгляді системи «суспільство – природа» як єдиної системи – соціоекосистеми.

У підручнику з екології за редакцією Г. Васюкова зазначається, що усі складові соціоекосистеми знаходяться в динамічній рівновазі, при якій матеріально-енергетичний обмін між суспільством і природою, органічно вписаний у природний кругообіг речовини й енергетичних потоків, завдяки чому загальний баланс речовини та енергетичних потоків зберігається. Якщо ця рівновага порушується, системи деградують. Соціоекосистеми нормально функціонують тільки за умов антропогенної регуляції усіх процесів, які у них відбуваються. Якщо основа існування екосистеми харчування, а головна функція – забезпечення кругообігу речовини (біотичних, трофічних відношень), то в соціоекосистемі основа існування – праця, головна функція – соціальний обмін і суспільні відносини.

Агросфера глибоко інтегрована з сільським середовищем, життєдіяльністю спільнот, що визначає органічне її входження в систему сільського розвитку. Оскільки в них ідентичні складові – населення, господарство, територія, то рівень сільського розвитку (як економічний, соціальний, так і екологічний) значною мірою визначається адекватністю розвитку аграрної сфери, тобто результати аграрного розвитку значною мірою визначають рівень сільського розвитку. Україна потенційно спроможна стати державою з пріоритетним розвитком аграрної сфери та одним з основних постачальників на світові ринки екологічно чистої (безпечної і повноцінної) про-

довольчої продукції і сировини, оскільки має сприятливі передумови розвитку сільських територій. Державна політика розвитку сільських територій покликана забезпечити рівень розвитку українського аграрного сектору, адекватний світовому рівню та стандартам країн Європейського Союзу, шляхом формування сприятливого інституційно-організаційного, економічного середовища у країні в цілому й регіонах зокрема, стимулювати налагодження дієвих механізмів залучення інвестицій у сільську місцевість, а також створювати комфортні умови для проживання і роботи мешканців та трудівників українського села.

«Село» – слов'янське слово, означало селище, в якому знаходився власник земель, а оточуючі його селища називалися села. На початку ХХ століття селом вважалося сільське поселення, де була церква [26].

Щоб вирішити проблеми розвитку сільських територій передусім необхідно чітко визначити зміст понять сільське господарство та сільська територія. Як зазначає І. Прокопа, перше є означенням однієї з галузей економіки, друге – сільської місцевості як певної території з розташуванням на ній сільських населених пунктів та населення. Проте у практиці державного регулювання часто змішують ці два поняття, зокрема, замість терміна сільське господарство використовують категорію село. На думку вчених-істориків, під селом слід розуміти неукріплені селища, як їх називали ще за часів Київської Русі. Із селом ототожнювалися й конкретні відкриті поселення, в яких, поряд із «весьями», «погостами», та «слободами» мешкали різні соціальні групи середньовічного населення [11].

У словнику російської мови, за трактуванням С. Ожегова, село – це велике сільське населення і сільська місцевість. При цьому зміщуються акценти у цільових установах державної підтримки села, адже кінцевою метою розвитку сільського господарства є гарантування продовольчої безпеки й підвищення ефективності виробництва (максимізація прибутку). Головною ж метою розвитку сільської місцевості полягає у поліпшенні умов життєдіяльності людей, які тут мешкають.

У соціології та географії поняття сільська місцевість включає в себе населену місцевість поза містами з її природними умовами та ресурсами, сільське населення і упредметнені плоди попередньої праці людей, тобто різноманітні основні фонди на цій території. Термін «сільський» є територіальною концепцією незалежно від способів землекористування, ступеня економічного

розвитку і переважання будь-якого економічного сектора. Сільська місцевість не обов'язково збігається з адміністративними кордонами або зоною впливу певного економічного сектору, хоча на практиці вона розділена адміністративними кордонами муніципальних утворень, сільських адміністрацій. З урахуванням адміністративного розподілу часто застосовуються терміни «сільські регіони» і «райони».

Сільські регіони, у порівнянні з міськими, характеризуються вузькими взаємозв'язками галузей і низькою щільністю населення. У більшості регіонів переважає сільськогосподарська праця, менша ступінь соціально-економічного розвитку, невеликий набір видів трудової діяльності, значна професійна та соціальна однорідність населення.

Для сільської місцевості також характерні переважання соціально і національно однорідних сімей, більша відкритість у спілкуванні, більш високі громадська думка, соціальний контроль (особливо з боку старшого покоління), традиції, нижчий ритм життя, простіші форми спілкування, менші психологічні навантаження.

Господарські функції сільської місцевості (села) полягають в наступному:

виробнича – задоволення потреб суспільства в продовольстві і сировині для промисловості, продукції лісового та мисливсько-промислового господарства, а також продукції інших галузей і видів господарської діяльності;

соціально-демографічна – відтворення сільського населення, забезпечення сільського господарства та інших галузей економіки трудовими ресурсами;

культурна та етнічна – спадщина самотутніх національних мов і культури, народних традицій, звичаїв, обрядів, фольклору, досвіду ведення господарства і освоєння природних ресурсів, природоохоронних історій та культури сільської місцевості;

екологічна – підтримання екологічної рівноваги в агробіоценозах і на всій території країни, утримання заповідників, заказників, національних парків, акумуляція забруднень, ландшафто- і середовищевтворення і т.д.;

рекреаційна – створення умов для відновлення здоров'я та відпочинку міського та сільського населення;

просторово-комунікаційна – надання просторового базису для розміщення виробництв і обслуговування інженерних комунікацій;

політична – стабілізація суспільних сил, оскільки селяни є найбільш однорідною, консервативною і толерантною частиною соціуму;

соціального контролю – сприяння сільського населення державним органам у гарантуванні громадського порядку і безпеки в малолюдних поселеннях і малообжитих територіях, ресурсозбереження [26].

В етимологічному словнику з української мови за редакцією О. Мельничука з'ясування суті поняття «сільські території» зумовлює необхідність дослідження суті двох її складових, а саме категорій «сільські» і «території». В етимологічному значенні слова «територія» має латинське походження від слова «земля». Визначення ж терміна «територія» В. Єрмоленко пропонує розглядати через наступні підходи [10]:

- природничий (географічний) – це частина земної поверхні з повітряним простором та розташованими під нею надрами у визначених межах, що має певне географічне положення, природні та створені в результаті діяльності людей умови і ресурси;

- організаційно-виробничий, відповідно до якого територіальна організація суспільства охоплює організацію суспільного виробництва, систему розселення, територіальне природокористування, економічне, адміністративно-економічне районування;

- антропологічний, найбільш широкий, в основу якого покладено людський чинник.

На думку В. Уркевича, сільською територією можна вважати територію, що знаходиться поза межами міст і до якої входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови. Під сільськими територіями О. Корнева розуміє всі населені пункти, крім міських, робітничих, курортних та дачних селищ [25].

Заслуговує на увагу думка В. Трегобчука, який зазначає, що світова глобалізація не омине і українське село, і саме в цей час важливо врахувати досвід західноєвропейської моделі використання і благоустрою сільських територій. Необхідно розглядати сільські території у форматі багатофункціональності і екологорівноваженості при сталому вирішенні виробничих, екологічних, а також соціальних проблем, на селі [24].

Сільська територія також є економічно-екологічною категорією, регіонально-територіальним утворенням із специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично взаємопов'язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного життєвого середовища для

сучасного і майбутніх поколінь [20].

У вітчизняній науковій літературі важливою ознакою сільських територій вважають наявність на ній сукупності систем утворювальних елементів: соціуму (населення), села (сільського поселення), сільськогосподарських та інших угідь поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об'єктами [19]. У дисертаційній роботі М. Смушака виділено основні складові сільських територій регіону, а саме: соціум (сільська громада, населення), підприємства, заклади, природно-ресурсний потенціал (природні ресурси та умови), органи управління, екологічний стан, соціальна інфраструктура, історичні пам'ятки та культура.

У зв'язку з цим кожне окреме сільське територіальне утворення слід розглядати з кількох позицій:

територіально-просторової – як уособлення певною територією всього того, що на ній розташовано та функціонує і використовується в інтересах громадян, які проживають і працюють на ній;

територіально-адміністративної, де відображається належність даної сільської території до конкретного офіційно визначеного адміністративного утворення (сільського поселення, сільської громади, району тощо);

природно-середовищної – характеристика всього, чим сільська територія наділена природою (площі, лісове покриття, кліматичні умови, корисні копалини тощо);

соціальної – з її відповідними складовими: кількістю, віковою та іншою структурою населення, станом розвитку людського капіталу, рівнем зайнятості, розвитком соціальної інфраструктури тощо);

природоохоронної (екологозабезпечуючої) – з погляду формування кожною сільською територією організації її функціонування та життєзабезпечення на засадах збереження довкілля, недопущення природоруйнівних процесів тощо [19].

Так, на думку М. Ігнатенко, основними критерієм групування (диференціації) територій є рівень соціально-економічного розвитку та екологічної безпеки. За ним можна виділити депресивні території, середнього рівня та передового розвитку. Залежно від здійснюваних функцій, диверсифікації діяльності доцільно виділити моно- та поліфункціональні сільські території (аграрного виробництва, аграрного виробництва і переробки продукції, аграрного виробництва і сільського туризму тощо).

За кількістю поселень, особливістю організа-

ції виділяються моно- та поліцентричні території (з одним або декількома сільськими поселеннями); характером переважаючих ландшафтів – степові, лісостепові, лісові, приморські, гірські, приміські; рівнем господарського навантаження на довкілля екологонебезпечні із раціональним ресурсокористуванням, з доступними навантаженнями, критичного екологічного стану і кризового стану. За рейтинговою оцінкою сільські території є престижними, середньої привабливості для життєдіяльності, непривабливими [11].

Аналізуючи поняття «сільські території», В. Єрмоленко [10] здійснив класифікацію системи утворюючих просторово-географічних, антропо-логічних, ресурсно-виробничих, поселенсько-мережєвих, організаційно-управлінських чинників. Безумовним пріоритетом серед них є антропологічний чинник, а саме: «сільські території» – це просторово-географічне середовище проживання і виробничої діяльності населення, яке у переважній більшості займається сільськогосподарським виробництвом, організоване переважно у межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також середовище розміщення виробничих й рекреаційних ресурсів, необхідних для життєдіяльності селян та сільськогосподарської діяльності на цій території.

Сільські території О. Павлов розглядає як двокомпонентне поняття, яке віддзеркалює властивості емпіричного об'єкту, що має значну кількість ознак, оскільки його внутрішня складова є складною. Враховуючи родову та видову ознаки, доцільно зважати на галузеву, поселенську, територіальну та функціональну спрямованість розвитку об'єкта, а також розглядати «сільські території» в контексті зі спорідненими поняттями. Дослідником проведено типізацію сільських територій за наступними критеріями:

ступенем розвитку – високорозвинені, середньо розвинені, слабозвинені, деградуючі;

складністю – монофункціональні та поліфункціональні;

значенням функцій – глобальні, загальнодержавні, регіональні, місцеві;

господарськими функціями – аграрні (сільськогосподарські, агропромислові) та позааграрні (промислові, оздоровчо-рекреаційні, природоохоронні, культурно-історичні, соціальні);

видами та режимами використання – руральні (від англ. rural – сільський) (високо-, середньо-, низькоруральні) і урборуральні (приміські урбанізовані ареали, урбанізовані зони);

етнічною ознакою – переважно моноетичні, двоетичні, поліетичні;

ступенем ресурсозабезпеченості – антропні (від грец. *anthropos* – людина), природні, штучні;

політико-правовим статусом – центри сільських адміністративних територій, зі статусом адміністративно-територіальної одиниці, без статусу адміністративно-територіальної одиниці;

розміром (масштабом) – сільські території, що під юрисдикцією сільської ради, районів, областей [15].

На думку О. Павлова, «сільські території» – це гетерогенна багаторівнева система, і є не лише ресурсною базою для функціонування та розвитку сільського господарства, а й місцем життєдіяльності сільського населення, тому слід використовувати не галузевий, а територіальний підхід.

У проекті закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» (2009) наведені терміни вживаються в такому тлумаченні:

- сільська місцевість (сільська поселенська мережа) – сукупність розташованих у сільській місцевості населених пунктів, сполучених між собою дорогами, засобами зв'язку та іншими комунікаціями, необхідними для проживання населення і ведення виробничо-господарської діяльності;

- господарська територія сільського поселення – частина території сільської ради, що включає в себе територію самого населеного пункту, розпайовані сільськогосподарські та інші угіддя, а також площі, зайняті лісами, водоймищами, шляхами, іншими комунікаціями і об'єктами, що обслуговуються його мешканцями;

- сільська громада – та, яка постійно проживає у сільському населеному пункті.

Сільське поселення (сільський населений пункт, село) – облаштоване об'єктами соціального, виробничого призначення та відповідною інфраструктурою місце постійного проживання людей, зайнятих переважно у сільському господарстві, переробленні сільськогосподарської продукції або інших галузях (лісове, водне господарство, транспорт тощо); окремі в межах територіально-адміністративної одиниці осередки постійного проживання населення, яке через природний засіб – землю й створені в процесі розвитку виробництва трудовий, соціальний та екологічний потенціали, веде переважно сільськогосподарську діяльність, забезпечує продовольчу безпеку та примножує добробут суспільства; населені місця або пункти, не відповідні критеріям, встановленим у країні для міських поселень, жителі яких зайняті головним чином сіль-

ським або лісовим господарством, промисловим полюванням, а також поселення, пов'язані з іншими видами діяльності (обслуговування промисловості, транспорту, будівництва), мають нечисленне населення і розташовані в сільській місцевості; їх поділяють на сільськогосподарські, несільськогосподарські та змішаного типу (населення, зайняте в різних галузях народного господарства); села і селища незалежно від їх адміністративної підпорядкованості; населений пункт неміського типу (zareєстрований у Класифікаторі об'єктів адміністративно-територіального устрою України), переважна кількість жителів якого зайнята у сільському господарстві.

Сільські території – сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них сільськогосподарських угідь (земель), історично сформована в законодавчо визначених межах, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її зберігання і реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни; історично сформована у законодавчо визначених межах системна сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (сільські поселення, села, сільські ради) та територіально-функціональну, етнічну приналежність, характеризується певним укладом і яка відрізняється за визначеними ознаками (родинні, побутові, матеріальні, моральні (духовні), ідеологічні устої життя, характерні особливості психіки) такого укладу від міських, а також приміських (орієнтованих на місто, поєднаних укладом з містом) територій; територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15–50 % (поділяється на: чітко виражену сільську місцевість – більше 50 %; сільську місцевість – має 15–50 % чисельності усіх жителів); системне явище (утворення), що крім власне території, включає все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонує або є її складовою [27]; складні й багатофункціональні природні, соціально-економічні та виробничо-господарські територіальні структурні утворення, кожне з яких характеризується сукупність властивих особливостей [7]; гетерогенні за своєю структурною будовою соціально-просторові утворення, що складаються з поселень, населення, виробничих комплексів, інфраструктури, земель сільськогосподарського й іншого призначення, природного середовища, які виконують виробничо-господарську, природоохоронну, рекреаційно-оздоровчу, соці-

альну та інші функції з урахуванням їх ресурсного потенціалу [18]; складні і багатофункціональні природні, соціально-економічні і виробничо-господарські структури, що характеризуються сукупністю певних особливостей (площею земельних угідь, специфікою ландшафту; кількістю населення і типом його зайнятості; чисельністю, видовим різноманіттям рослинного і тваринного світу; обсягами і структурою виробництва; розвитком соціальної і виробничої інфраструктури тощо) [5]; територіально-просторовий комплекс, що включає землі сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення, природно-заповідного фонду; характеризується ресурсним потенціалом, поєднує сукупність сільських населених пунктів, де зосереджена адміністративно-управлінська, виробничо-економічна, соціально-культурна діяльність [12]; складні відкриті системно-структурні утворення, що включають природні та матеріально-технічні ресурси, соціальну і виробничу інфраструктуру, сільське населення та систему розселення, характеризуються компактністю, мають територіально-адміністративні межі, організаційно-управлінську підсистему і забезпечують здійснення виробничої та соціально-економічної діяльності; земельний простір, на якому розміщується сільський населений пункт, проживає сільське населення, виробляється сільськогосподарська продукція; це населені пункти, які не відповідають установленим критеріям у певній області для міських жителів, а також території окремих міст, які за напрямом господарювання переважно займаються аграрною діяльністю, а також це система, складові якої виражаються через елементи економічного потенціалу, що у своєму тісному взаємозв'язку забезпечують їх ефективне функціонування [11].

За змістом сільська територія є ширшим поняттям, ніж місцевість, що узагальнює суттєві ознаки конкретних місць, з сільськогосподарською діяльністю.

Сільська місцевість – територія, на якій розташовані сільські поселення (села, селища), сільськогосподарські та інші угіддя, ліси, водоймища, об'єкти транспортної та іншої інфраструктури, що обслуговуються мешканцями сільських населених пунктів; адміністративна територія, за винятком території міст та селищ міського типу; території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови; певна територія з розташуванням на ній сільськими населеними пунктами й населенням [11]; територія, розташована поза межами міських поселень, з її при-

родними і антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями [19]; поняття територіальне або просторове, незалежне від способів землекористування, ступеня економічного розвитку і переважання будь-якого економічного сектора [26].

До невід'ємних складових сільських територій віднесено поселенську мережу, органи місцевого самоврядування, людський потенціал, виробничо-господарську та соціальну сфери, екологізацію життєдіяльності населення. Ця категорія відображає найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності сільської місцевості. Сільську територію слід визначати як просторову земельну цілісність із відповідними ресурсами (земельними, водними, лісними, повітряними) та сільською поселенською мережею, мешканці якої постійно проживають у межах сільських поселень, здійснюють сільськогосподарське виробництво та необхідну для існування села господарську й управлінську діяльність [11].

У визначенні «сільських територій» необхідно враховувати багато чинників, визначати їх як географічне середовище та як поліфункціональну, біо-соціо-еколого-економічну систему, яка розвивається у просторі і часі, де проживає і займається агровиробничою діяльністю населення, в межах територіальної одиниці, що діє в рамках закону, а також є місцем розміщення ресурсів для управління суспільним життям, вирішення проблем і розвитку відповідних територій.

У державних будівельних нормативах ДБН Б.2.4-1-94 «Планування і забудова сільських поселень» (затверджено Мінбудархітектури України від 5 січня 1994 р. № 6) у пункті 1.4. сільські поселення і сільські населені пункти прямо розглядаються як тотожні поняття.

З цього приводу варто відзначити позицію професора О. Анісімова, який звертає увагу на невідповідність термінологічного ряду «поселення – населений пункт». Проблема, на його думку, полягає в тому, що «поселення» одночасно виступає і як населений пункт (село, хутір, селище тощо), і як муніципальне утворення [3]. Зазначений теоретичний підхід знайшов своє відображення і у російському законодавстві. Відповідно до ст. 2 Федерального закону «Про загальні принципи організації місцевого самоуправління в Російській Федерації», прийнятого Державною думою 6 жовтня 2003 р. № 131-ФЗ, сільське поселення – це один або декілька об'єднаних спільною територією сільських населених пунктів (селищ, сіл, хуторів, та інших сільських населених пунктів), в яких місцеве самоуправ-

ління здійснюється населенням безпосередньо та (або) через виборні й інші органи місцевого самоврядування. Таким чином, російське законодавство визначає сільське поселення як окреме муніципальне (адміністративне) утворення у сільській місцевості, що об'єднує територію і населення одного або декількох сільських населених пунктів.

Сільський населений пункт (сільські поселення) – єдине компактне місце проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях, забезпечене об'єктами соціального та виробничого призначення. За територіальною ознакою виділяються такі групи: село (місце проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях, забезпечене об'єктами соціального та виробничого призначення), селище (велике або значне сільське поселення, що є адміністративно-господарським центром), хутір (відокремлене від села самостійне сільське поселення, в якому проживає сім'я або кілька

сімей, які займаються переважно сільським господарством).

Перспективи розвитку кожного сільського населеного пункту незалежно від чисельності жителів визначаються місцем, яке він займає у системі розселення, територіальної організації виробництва і соціальної інфраструктури. При цьому слід враховувати плани розвитку сільськогосподарських та інших підприємств, їх виробничу спеціалізацію, рішення проектів землеустрою, територіальний розвиток сільських районів і іншої містобудівної документації.

Висновок. Будь-яка діяльність людини є невід'ємною частиною агросфери, і змінює інтенсивність процесів трансформації речовин та енергії в агроекосистемах, надає їм соціально-екологічних ознак, здійснюється за цільовим призначенням для забезпечення функціонального триєдінства соціально-екологічної комфортності буття людини і життя організмів, економічної ефективності природних ресурсів, екологічної безпечності розвитку сільських територій, місцевості, поселень, населених пунктів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади. – Кн. 2 / Під ред. акад. НАНУ та УААН О. О. Созінова, к.б.н. В. І. Придатка, д.т.н., проф. О. І. Лисенка / О. О. Созінов, В. І. Придатко, О. Г. Тараріко [та ін.]. – К. : Нічлава, 2006. – 592 с.

2. Агропромисловий комплекс України : стан та перспективи розвитку (1999–2000) / [П. Т. Саблук, М. Я. Дем'яненко, М. Ф. Кропивка]. – Київ : ІАЕ УААН, 1999. – 335 с.

3. Анисимов А. П. Теоретические основы правового режима поселений / А. П. Анисимов // Аграрное и земельное право: научно-практический и информационно-аналитический ежемесячный журнал. – Королев : Право и государство. – 2006. – № 5. – С. 68–80.

4. Ботвіна Н. О. Фінансова політика забезпечення сталого розвитку агросфери : теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... доктора економ. наук : спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит» / Н. О. Ботвіна. – К., 2012. – 36 с.

5. Гончаренко І. В. Соціально-економічний розвиток сільських територій регіону : проблеми території та практики: монографія / І. В. Гончаренко. – Львів : НАН України, Ін-т регіон. дослідж., 2009. – 370 с.

6. Гудзь О. Є. Забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарських підприємств : теорія, методологія, практика : автореф. дис. ... доктора економ. наук : спец. 08.00.04 «Економі-

ка та управління підприємствами (економіка сільського господарства і АПК)» / О. Є. Гудзь. – К., 2007. – 39 с.

7. Дем'янишина О. А. Науково-методичні й організаційні засади розвитку сільських територій / О. А. Дем'янишина // Економіка АПК. – К., 2008. – № 6. – С. 122–128.

8. Добровольський В. В. Основи теорії екологічної системи : [Навч. посібн.] / В. В. Добровольський. – К. : ВД «Професіонал», 2005. – 272 с.

9. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / [Під ред. А. В. Толстоухова]. – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2007. – Т. 1 : А-Е. – 432 с.

10. Єрмоленко В. М. Особливості формування категорії «Сталий розвиток сільських територій». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/7490/1/10evm.pdf>

11. Ключник А. В. Формування та розвиток економічного потенціалу сільських територій України : монографія / А. В. Ключник. – Миколаїв : Дизайн та поліграфія, 2011. – 468 с.

12. Кульганік О. М. Формування системи соціально-економічного розвитку сільських територій : автореф. ... канд. екон. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / О. М. Кульганік. – К., 2010. – 21 с.

13. Онєгіна В. М. Формування системи державного регулювання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис. ...

- доктора економ. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / В. М. Онегіна. – К., 2008. – 33 с.
14. *Орлатий М. К.* Соціальна сфера села та економічний механізм регулювання її розвитку : автореф. дис. ... доктора економ. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / М. К. Орлатий. – К., 1999. – 32 с.
15. *Павлов О. І.* Сільські території України: функціонально-управлінська модель : Монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
16. Перспективи використання, збереження та відтворення агробіорізноманіття в Україні / В. П. Патица, В. А. Соломаха, Р. І. Бурда [та ін.]; відпов. ред. В. П. Патица, В. А. Соломаха. – К. : Хімджест, 2003. – 256 с.
17. *Попова О. Л.* Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми / О. Л. Попова. – К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2009. – 352 с.
18. *Прадун В. Н.* Сталий розвиток регіональних агропромислових комплексів / В. Н. Прадун; За ред. В. М. Трегобчука. – К. : НАН України, Об'єднаний інститут економіки, 2005. – 256 с.
19. *Прокопа І. В.* Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І. В. Прокопа // Всеукр. конгрес вчених економістів-аграрників [Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій : матеріали 7-х річних зборів], (9–10 листоп. 2005). – К. : ННЦІАЕ, 2005. – С. 94–99.
20. *Славов В. П.* Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В. П. Славов, О. В. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.
21. *Созінов О. О.* Агросфера України (минуле, сьогодні, майбутнє) / О. О. Созінов // Наукові записки НаУКМА, спец. вип. : у 2-х частинах. – К. : КМ «Academia», 1999. – Т. 9, Ч. 2. – С. 381–384.
22. *Созинов А. А.* Агросфера: визуализация с помощью ДЗЗ и ГИС для индикации состояния и оценки агробиоразнообразия / А. А. Созинов, В. И. Придатко, Ю. Н. Штепа // Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади. – Кн. 1. – К. : Нічлава, 2005. – 384 с.
23. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – С. 7–11.
24. *Трегобчук В. М.* Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій / В. М. Трегобчук // Всеукр. конгрес вчених-економістів-аграрників [Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали 7-х річних зборів], (9–10 листоп. 2005). – К. : ННЦІАЕ, 2005. – С. 69–76.
25. *Уркевич В. Ю.* Про категорію «сталий розвиток сільських територій» / В. Ю. Уркевич // Міжнародна наук-практ. конф. [Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природодоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики], (21–22 травня 2010). – Біла-Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.
26. *Чепурних Н. В.* Региональное развитие. Сельская местность : Монографія / Н. В. Чепурних, А. Л. Новосьолов, А. В. Мерзлов. – М. : Наука, 2006. – 384 с.
27. *Юрчишин В. В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – К., 2005. – № 3. – С. 3–10.
28. *Якуба К. І.* Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України : теорія, методологія, практика / К. І. Якуба. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 362 с.